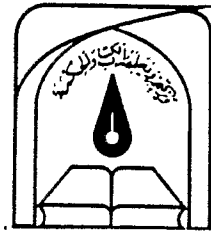

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

٤١ ٣٢٠

موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی ایران

۱۳۸۱ / ۵ / ۶۰

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران

مسأله نفت در روابط ایران و شوروی از

آغاز تا دولت قوام السلطنه (۱۳۲۴)

علیرضا صادقیان

استاد راهنما:

دکتر عبدالحسین زرگری نژاد

استاد مشاور:

دکتر صادق آیینه وند

خرداد ۱۳۸۱

۴۱۷۶۰

تاییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضاء هیئت داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای علیرضا صادقیان

تحت عنوان: مساله نفت در روابط ایران و شوروی از آغاز تا دولت قوام السلطنه (۱۳۲۴ ش)

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد

پیشنهاد می کنند.

اعضای هیئت داوران:

۱- استاد راهنما: دکتر غلامحسین زرگری نژاد

۲- استاد مشاور: دکتر صادق آئینه وند

۳- استار ناظر: دکتر تنهاتن نصری

۴- استار ناظر: دکتر محمد علی اکبری

۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی: دکتر صادق آئینه وند

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است. بنا براین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند.

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله)ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) ، عبارت ذیل را چاپ کند:
((کتاب حاضر ، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده در رشته تاریخ ایران است که در سال ۱۳۸۱ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر غلامحسین زرگری قزاق و مشاوره جناب آقای دکتر صادق آئینه بند از آن دفاع شده است.))

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک در صد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳ ، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس ، تادیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت ، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند، به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه ، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش ، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب علیرضا صادقیان دانشجوی رشته تاریخ ایران مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده ، به آن ملتزم می شوم .

رئیس انجمن مدیران علمی ایران
محمدحسین زرگری

تقدیم به

ملت مظلوم فلسطین

و

شهدای والامقام آن

تشکر و قدردانی:

بدینوسیله از اساتید ارجمند جناب آقای دکتر
غلامحسین زرگری نژاد (استاد راهنما) و جناب آقای
دکتر صادق آئینه وند (استاد مشاور) که مراد در تهیه
رساله کارشناسی ارشد رهنمون گشتند تشکر می کنم.

چکیده:

در طی قرن بیستم نفت بتدریج جایگاه ویژه ای را نه تنها در حیات سیاسی و اقتصادی ایران به عنوان اولین کشور تولید کننده نفت در خاورمیانه بلکه در همه کشورهای جهان، خصوصا کشورهای صنعتی غرب و شرکتهای بزرگ نفتی کسب کرده است. همین امر باعث رقابت کشورهای غربی، بویژه انگلستان و روسیه بر سر اخذ امتیاز نفت در ایران گردید به گونه ای که در پی مذاکراتی که از سوی شرکتهای نفتی انگلیسی و امریکایی در باره کسب امتیاز نفت در جنوب شرقی ایران صورت گرفت، شوروی ها نیز در مقابل خواستار امتیاز نفت شمال شدند این موضوع منجر به بحرانی در روابط ایران و شوروی شد که نهایتا به ناکامی شوروی از تحصیل امتیاز نفت شمال انجامید. در ریشه یابی علل و عوامل این ناکامی مشخص شد که برخی از این عوامل مؤثر جنبه داخلی داشته و مولود شرایط خاص سیاسی - اجتماعی جامعه ایرانی در آن زمان بوده است که از آن جمله ویژگیهای فردی و شخصیتی نخبگان و سیاستمداران ایرانی آن روز و تصمیم گیریهای آنها، تأثیری برجسته و پر رنگ داشته است و برخی علل و عوامل نیز خارجی بوده و ریشه در وضعیت نظام بین المللی حاکم و رقابت میان قدرتهای بزرگ آن زمان داشته است و بالاخره برخی عوامل نیز بودند که هم بعد داخلی داشته و هم بعد خارجی.

کلید واژه ها:

مساله نفت، روابط ایران و شوروی، بحران آذربایجان، امتیازات نفتی، عصر پهلوی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۶	نقد بررسی منابع.....
۱۹	فصل اول - مروری بر تاریخ نفت در ایران.....
۲۰	۱-۱- نفت و تاریخچه آن در ایران.....
۲۵	۲-۱- ذخائر و تولید نفت خام ایران.....
۲۸	۳-۱- نقش نفت در اقتصاد ایران.....
۳۲	فصل دوم - رقابت قدرتهای بزرگ در ایران و جایگاه نفت در آن.....
۳۳	۱-۲- رقابت قدرتهای بزرگ در ایران از آغاز تا جنگ جهانی اول.....
۳۸	۲-۲- رقابت قدرتهای بزرگ در ایران از جنگ جهانی اول تا دوم.....
۴۹	۳-۲- رقابت قدرتهای بزرگ در ایران از جنگ جهانی دوم تا امتیاز نفت شمال.....
۶۶	فصل سوم - مذاکرات شوروی و ایران بر سر نفت شمال و بحران آذربایجان.....
۶۷	۱-۳- انگیزه های دولت شوروی برای کسب امتیاز نفت شمال.....
۷۵	۲-۳- دلایل عدم پاسخ مثبت دولت ایران به تقاضای شوروی.....
۸۰	۳-۳- زمینه های داخلی بحران آذربایجان.....
۸۶	۴-۳- زمینه های خارجی بحران آذربایجان.....
۱۰۰	فصل چهارم - زمینه های داخلی و خارجی ناکامی های شوروی در کسب امتیاز نفت شمال.....
۱۰۱	۱-۴- زمینه های داخلی ناکامی شوروی.....
۱۳۱	۲-۴- زمینه های خارجی ناکامی شوروی.....
۱۴۲	نتیجه.....
۱۴۶	منابع و مأخذ.....

مقدمه: در طی قرن بیستم از میان منابع انرژی، نفت جایگاه ویژه‌ای در حیات سیاسی و اقتصادی جوامع بشری بخود اختصاص داده است. ایران به عنوان نخستین کشور تولید کننده نفت در منطقه خاورمیانه (از ۱۹۰۸م) همواره موقعیت خاصی را چه در این منطقه و چه در کل جهان داشته و پیوسته مورد توجه کشورهای غربی و شرکتهای بزرگ نفتی بوده است. از آن زمان پادشاهان حاکم بر ایران از جمله محمدرضا پهلوی با آگاهی از قدرت و نفوذ کشورهای غربی و به دلیل ضعف پایگاه مردمی در داخل راه بقای سلطنت خود را عمدتاً در حمایت این کشورها جستجو می‌نموده و به همین سبب امتیازاتی را بویژه در زمینه صنعت نفت به آنها واگذار می‌کردند و از سوی دیگر با توجه به رقابت دیرینه کشورهای اروپائی خصوصاً دو قدرت بزرگ روسیه و انگلستان و بعدها شوروی و آمریکا واگذاری یک امتیاز به یکی از این قدرتها، سهم خواهی دیگری و تقاضای دریافت امتیاز مشابه از سوی رقیب را در پی داشت. در دوران نخست وزیری ساعد بدنبال مذاکراتی که از سوی شرکتهای غربی (آمریکائی-انگلیسی) درباره کسب امتیاز نفت در جنوب شرقی ایران صورت گرفت، شورویها نیز در مقابل خواستار امتیاز نفت شمال شدند که این موضوع مشاجرات زیادی را در پی داشت و در نهایت از سوی حزب کمونیست و بطور مشخص از سوی فرقه دموکرات آذربایجان زمزمه جدائی طلبی و خودمختاری آذربایجان بلند شد که منجر به بحرانی در روابط ایران و شوروی گردید. این بحران نهایتاً بعد از مدتی در دوره نخست وزیری قوام السلطنه حل و فصل شد.

هدف ما در این تحقیق روشن کردن این قسمت از تاریخ ایران بخصوص نقش نفت در رخدادهای سیاسی، اقتصادی واجتماعی ایران بطورعام و درروابط ایران وشوروی

بویژه در مقطع زمانی وقوع بحران آذربایجان بطور خاص می باشد که این خود می تواند پایه تحقیقات بعدی باشد.

طی مطالعات برای شناخت مساله سوالات متعددی مطرح گشت که برای محدود کردن کار تقسیم به بررسی سه مورد گرفته شد.

در این تحقیق سعی شده است به سوالات زیر پاسخ داده شود :

- ۱- نفت اساساً چه نقشی در روابط ایران و شوروی داشته است ؟
- ۲- مساله نفت بویژه عدم واگذاری امتیاز نفت شمال به شوروی چه تأثیری بر بحران آذربایجان داشت ؟
- ۳- ریشه های داخلی و خارجی ناکامی اتحاد جماهیر شوروی از تحصیل امتیاز نفت شمال در ایران چه بود؟

فرضیه های ذیل در پاسخ به سوالات فوق ارائه شده اند تا طی تحقیق حاضر صحت و سقم آنها مورد بررسی قرار گیرند .

۱- باتوجه به اهمیت نفت در رونق اقتصاد شوروی و بلوک شرق و سیاست شوروی دایر بر تامین نفت ارزان از یک سو و حفظ مناطق تحت نفوذ خویش و جلوگیری از مداخله رقبای غربی در این مناطق نفت نقش مهمی را در روابط ایران و شوروی داشته است .

۲- علت اصلی وقوع بحران آذربایجان ، هم عدم واگذاری امتیاز نفت شمال به شوروی بوده است .

۳- سیاست موازنه منفی دکتر مصدق و طرح تحریم اعطای امتیاز نفتی او در مجلس ، ضعف پایگاه اجتماعی حزب توده و کمونیستهای ایران و عملکرد نادرست آنها ، مهارت و ورزیدگی قوام السلطنه و نقش مطبوعات به عنوان ریشه های داخلی و فشارهای بین المللی نظیر طرح متجاوز بودن شوروی به سازمان ملل بلامنازع بودن قدرت اقتصادی و نظامی آمریکا و التیماتوم ترومن رئیس جمهور آن کشور به شوروی بعنوان ریشه های خارجی ناکامی شوروی از تحصیل امتیاز نفت شمال ایران به شمار می آیند.

تحقیق حاضر در یک فصل مقدماتی و چهار فصل اصلی تدوین شده است .

فصل مقدماتی: در این فصل کلیاتی از تحقیق همراه بانقد و بررسی برخی از منابع مربوطه آمده است.

فصل اول : در این فصل، ابتدا تاریخ نفت ایران را به اجمال مرور نموده ایم و تاریخچه نفت را از اعصار باستان تا قرون اخیر به اختصار بیان کردیم . بعلاوه اهمیت ذخائر نفتی ایران و نقشی که نفت در اقتصاد این کشور و نیز تأثیری که این ماده حیاتی در منطقه و جهان داشته از دیگر موضوعات بود که در این فصل به آنها پرداخته شد همچنین تأثیرگذار در حیات سیاسی و اقتصادی ایرانیان مطرح می باشد پرواضح است که درآمدهای حاصل از نفت اثرات فراوانی بر ترقی و پیشرفت جامعه ایران داشته و دیگر گونیهائی را در ابعاد مختلف زندگی اجتماعی این جامعه در پی داشته است.

فصل دوم :

در ادامه مباحث فصل گذشته پیرامون اهمیت جایگاه بالای نفت در کشور ایران و جهان ، این فصل را با رقابت قدرتهای بزرگ در ایران که عمدتاً حول محور نفت بود، آغاز نمودیم . در این راستا مباحثی درباره معاهده ترکمنچای و سابقه کسب امتیاز میان دو قدرت بزرگ جهانی ، یعنی روس و انگلیس مطرح گردید که گاهی به رقابت منفی و خصومت آمیز میان آنها و گاهی به همزیستی مسالمت آمیز بر سر تقسیم ایران به حوزه های نفوذ می انجامید . در این میان انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ روسیه تقریباً بسیاری از محاسبات و معادلات سیاسی - نظامی منطقه و جهان را به هم زد که تأثیر آن بر ایران نیز مهم و قابل توجه بود . در پی این امر همزمان با ورود ایالات متحده آمریکا به صحنه سیاست جهانی ، روابط دیپلماتیک میان ایران و آمریکا برقرار گردید که هدف عمده آن جلب حمایت آمریکا از ایران در برابر تهدیدات بریتانیا بود . در همین چهارچوب ، موضوع کودتای رضا شاه و سیاستهای دولت ایران بعد از آن کودتا از دیگر مباحثی بود که در این فصل به آن پرداختیم بعد از کودتای رضا شاه سعی دولت ایران بر آن بود که از فشار اقتصادی انگلیس و تحمیل نظرات آن کشور بکاهد. به همین خاطر سفیر ایران به وزارت خارجه

وزارت اطلاعات
تاریخ ۱۳۰۲/۰۲/۰۲
سید محمد آرا

آمریکا پیشنهاد داد که واگذاری امتیازات نفت به شرکتهای نفتی آمریکا در ازاء دادن وام به دولت ایران بلامانع است. جنگ جهانی دوم و تأثیرات آن در ایران با تکیه بر مسأله نفت از جمله موضوعات دیگری بود که در انتهای این فصل مورد اشاره قرار گرفت. نقش حیاتی ایران در جنگ جهانی دوم به دو بخش متمایز تقسیم می شود از یک طرف ایران دروازه ای بود به خاورمیانه و هندوستان و از طرف دیگر یک خط ارتباطی بسیار مهم بین شوروی و متحدینش و یکی از خطوط حیاتی کمک رسانی متفقین به جبهه نبرد شوروی را تشکیل می داد.

فصل سوم:

این فصل که از جمله فصول مهم این پایان نامه می باشد مذاکرات شوروی و ایران بر سر نفت شمال و بحران آذربایجان جوهره آن را تشکیل می دهد. در این رابطه ابتدا انگیزه های دولت شوروی برای کسب امتیاز نفت شمال و سپس دلایل عدم مثبت از سوی دولت ایران به تقاضای شوروی مطرح گردید که این امر در نهایت منجر به بروز بحران آذربایجان و جدائی آن گردید. تبیین ریشه های داخلی و خارجی این بحران و موشکافی ابعاد آن از دیگر مباحث مطرح در این فصل بوده است.

فصل چهارم:

در این فصل که در واقع مهمترین و اساسی ترین فصل این رساله می باشد به علل و عوامل داخلی و خارجی ناکامی شوروی از تحصیل امتیاز نفت شمال و همچنین به زمینه ها و ریشه های این ناکامی پرداختیم. در حوزه داخلی، موضوعاتی از قبیل سیاست موزانه منفی دکتر مصدق و نقش او در تحولات جامعه ایران، نقش حزب توده و عملکرد آن، نقش مطبوعات و رسانه های ارتباطی و بالاخره مهارت و ورزیدگی قوام السلطنه مورد بررسی قرار گرفت و در حوزه خارجی نیز مسائلی نظیر فشار مجامع بین المللی و نقش آمریکا و التیماتوم ترومن در رابطه با چگونگی حل بحران و تخلیه ایران از سوی شوروی به بحث گذاشته شد.

روش تحقیق این پایان نامه روش تاریخی است که بر نوعی مشاهده غیر مستقیم استوار بوده و در آن تکیه محقق بر روی اسناد و مدارک مستند و منابع دست اول و نیز مطالعات جدید استوار می باشد در اینجا سعی بر این است تا از طریق نقد و بررسی این منابع و تائید یا تکذیب مطالب آنها نتایج جدیدی عرضه می گردد.

سابقه و ضرورت انجام تحقیق تاکنون درباره این موضوع بصورت مستقل و مجزا تحقیقی انجام نپذیرفته است و تنها در منابع و تحقیقات بصورت پراکنده اشاراتی به این موضوع شده است لذا لازم و ضروری به نظر می رسد که این قسمت از تاریخ ایران به نحوی روشن شود.

تقسیم منابع:

بطور کلی منابع این تحقیق را به دو دسته متمایز تقسیم بندی می کنیم:

- ۱- منابع و تحقیقات داخلی .
- ۲- منابع و تحقیقات خارجی.
- ۳- هدف از این تقسیم بندی این است که مؤلفان داخلی خصوصاً منابع همزمان و معاصر وقایع ، باحب و بغض ها و یا بی طرفیهای متفاوت از تحلیلهای خارجیان به شرح مطلب پرداخته اند و نیز بیشتر این منابع متکی بر ایده های شخصی و یا وقایع مستند است در حالیکه منابع خارجی از دور به مطلب نگرسته و تحلیلهای خاص خود را ارائه داده اند. حالا به شرح جداگانه هر کدام از این منابع می پردازیم:

منابع داخلی :

منابع داخلی خود به چند دسته مجزا تقسیم می گردد:

- ۱- خاطرات و زندگینامه ها
- ۲- منابع عمومی
- ۳- مطبوعات
- ۴- منابع تخصصی
- ۵- اسناد

در تحلیل هر کدام نمونه های مشخصی بیان خواهیم کرد.

خاطرات و زندگینامه ها:

خاطرات سیاسی رجال حاضر و ناظر بر وقایع یکی از مهمترین این منابع می باشد که چون شاهد وقایع و یا دست اندرکار حوادث بوده اند بسیار مهم می باشد لیکن همگی آنان را باید با احتیاط تلقی کرد چرا که اینان در صدد تبرئه خود و بزرگداشت خود می باشند و با همان شدتی که اشخاص دست اندرکار را تقییح و یا تمجید می کنند نقش خود را کم بها و یا مثبت و یا بسیار حیاتی قلمداد کرده اند . من متهم می کنم دفتر مرکزی حزب توده ایران را «اثر دکتر فریدون کشاورز»، «خاطرات سیاسی کیانوری .اثر نورالدین کیانوری» و «خاطرات سیاسی ایرج اسکندری اثر ایرج اسکندری» که

همگی از سران حزب توده و سررشته دار وقایع آن دوره اند . از این جمله اند و در میان سایر خاطرات ((پاسخ به تاریخ ، اثر محمدرضا پهلوی)) نمونه شاخصی است که بدین لحاظ شاه مطلقه ایران و دارای همان خصوصیات استبدادی است که افعال و کردار خویش را ستوده و دیگران را به صورت وفاداری مورد تفقد قرار داده و در غیر اینصورت مذمت کرده است.

از دیگر خاطرات مفید این دوران ((خاطرات سیاسی خلیل ملکی)) با مقدمه بسیار خوب ((دکتر محمد علی همایون کاتوزیان)) و سالهای بحران - خاطرات ناصر خان صولت قشقایی و مقدمه و پانویس های ((دکتر نصراله حدادی)) که چون از رجال زمان خود بوده اند دارای مطالب دست اول بوده و مقدمه و پانویس های نیز این اطلاعات را تکمیل تر کرده اند.

در بخش زندگی نامه ها ، ((زندگی رزم آرا)) اثر ((جعفر مهدی نیا)) ، ((زندگی نامه سیاسی مهندس بازرگان)) ، اثر ((دکتر سعید برزین)) و ((زندگی نامه قوام السلطنه)) اثر ((مهدی داودی)) حائز اهمیت است هم به لحاظ اینکه این افراد از رجال مؤثر و اصلی این دوران بوده اند و هم مؤلفین نکات عمده را در خصوص زندگی این افراد و اوضاع و احوال زمان و عکس العملها و اقدامات ، بیان کرده اند . اما باید با احتیاط باز به بررسی اینگونه آثار پرداخت چرا که در اهمیت منابع و وقایع شخصیتها گاه را اغراق نموده اند و گاه را تقریط .

۲- منابع عمومی :

منظور از منابع عمومی یعنی منابعی که بدون توجه به موضوع مشخص وقایع زمان را نوشته یا تحلیل کرده اند و به لحاظ احتیاج ما به داشتن اطلاعات از اوضاع و احوال زمانه و نقش نیروهای مختلف دخیل در حوادث به آنها توجه شده است.